

УДК 94 (470)“16“

Олег МАРЧЕНКО,
orcid.org/0000-0001-5720-0976
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
(Україна, Кропивницький)
o_marchenko2008@ukr.net

РИСИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В XVII СТ.

На основі новітніх історичних досліджень поданий неупереджений погляд на розвиток Московської держави в XVII ст. через призму соціокультурного, проблемного підходу до суперечливих в історіографії питань, що турбують сьогоднішніх істориків, політиків, звичайних людей України, Росії, інших країн світу і стають предметом численних спекуляцій та маніпуляцій. У результаті проведеного дослідження висвітлено основні риси суспільно-політичних трансформацій у Московській державі в XVII ст., акцентовано увагу на спростування радянських та сучасних російських міфів щодо розвитку централізованої самодержавної моделі Московії, визначаються можливості цивілізаційного вибору Московської держави XVII ст. між станово-представницькою та абсолютистською моделями розвитку.

Ключові слова: Московська держава в XVII ст., династія Романових, самодержавство, абсолютизм, станово-представницька монархія.

Oleg MARCHENKO
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of History of Ukraine
and World History Department,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State
Pedagogical University
(Ukraine, Kropyvnytskyi)
o_marchenko2008@ukr.net

FEATURES OF SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE MOSCOW STATE IN THE XVIIth CENTURY

As a result of the study, the main features of socio-political transformations in the Moscow state in the XVIIth century, which took place under the influence of external and internal factors were pointed out. We analyzed the key periods of Muscovy in the XVIIth century, which initiated new trends and opportunities for an alternative path of civilizational development of the country between the estate-representative and absolutist models of development.

The beginning of the XVIIth century marked a deep socio-political and socio-economic crisis, complicated by foreign policy: the end of the Rurik dynasty and a new vision of the source of legitimate tsarist power, through the election of the emperor (B. Hodunov, V. Shuiskiy, M. Romanov, False Dmitry I) by boyars, Zemsky sobor, «The entire Russian land» or an invitation to the throne of King Vladyslav through the conclusion of the treaty («Semyboiarshchyna»); attempts of the new «elected» rulers to Europeanize Muscovy, to carry out reforms in the country.

The role of spontaneous self-organization of the people was shown, as a result of which the statehood of Muscovy was restored and a new dynasty of the Romanovs was elected. It was noted that the long years of chaos and disorder, when the foundations of state order were destroyed and a situation of total demoralization of society arose, strengthened the idea of the need for strong state power, which greatly contributed to the formation of Russian autocracy.

The political, economic, ideological, sociocultural, and mental changes in the Moscow state of the first third to the second half of the XVIIth century, which led to the establishment of absolutism in the country, were analyzed. At the same time, attempts to reform certain areas of Muscovy in the spirit of the latest European trends were shown: in the

economy - the introduction of elements of mercantilism, protectionism, market mechanisms; in law - the adoption of the Council Code of 1649, which regulated almost all aspects and phenomena of public and state life of the country; local government, which was no longer based on elected bodies, but on the power of voivodes, who concentrated in their hands administrative, judicial, police and military power; in army - a new principle of military organization on the European model; in religion - the reforms of Patriarch Nikon towards the Ecumenical Orthodox Church, which led to civil strife; in foreign policy - relative geopolitical successes in the western direction, the colonization of Siberia, the creation of an effective diplomatic service; in everyday life - the gradual introduction of elements of European culture among the Moscow elite. The steps of government officials during the reign of Fedor Oleksiiovych were shown, first of all, of V.V. Holitsyn towards strengthening the authority of the central government and the further Europeanization of Muscovy, which gave a powerful reformist impetus, which was fully realized in the XVIIIth century.

Key words: *the Moscow state in the XVIIth century, the Romanov dynasty, autocracy, absolutism, estate-representative monarchy.*

Постановка проблеми. Державні, суспільно-політичні, соціокультурні, релігійно-світоглядні процеси в Московській державі в XVII ст. зазнавали істотних трансформацій, які відбувалися під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників: «Смутний період» початку XVII ст., пов'язаний із руйнацією інститутів влади, державності, зовнішньої іноземної інтервенції, обрання нової правлячої династії Романових; пошук нової інституційної моделі розвитку Московії, її існування альтернативи, тобто вибір між станово-представницьким та абсолютистським шляхами розвитку; поступове проникнення в повсякденне життя московитів європейських норм життя, технічних інновацій, культурних віянь; ідеологічна конфронтація й розкол суспільства, пов'язані з релігійними реформами, ініційованими патріархом Никоном; осмислення геостратегічної ролі Московської держави в Східній Європі в другій половині XVII ст., через входження частини українських земель до складу Московії, колонізаційна політика країни на теренах Сибіру, участь Московського царства в коаліції європейських держав у боротьбі з Османською імперією та інше.

Аналіз досліджень. Історіографія Московської держави в XVII ст. представлена значною кількістю робіт, у яких аналізуються різні аспекти політичного, економічного, соціокультурного життя країни. Так, особливостям правління Б. Годунова й періоду «Смути» початку XVII ст. присвячені доробки М.І. Зарезіна, В.М. Козлякова, Р.Г. Скриннікова, А.Л. Станіславського, В.І. Ульяновського, С.Ю. Шокарева (посилання на книги авторів представлені наприкінці статті). Про владування перших Романових (Михайла, Олексія), характеристика їхніх кроків із подолання кризових явищ у Московії і як формувалася нова модель станово-представницької монархії з елементами абсолютизму нам дають уявлення праці І.Л. Андрєєва, В.М. Козлякова, Е.О. Светової, Г.В. Таліної. Про реформи періоду правління Федора Олексійовича з новітніх підходів (критика прихильників модернізації Росії саме за Петра I і заперечення європейських новацій Московії в XVII ст.) виступав А.П. Богданов, Д.М. Володихін, П.В. Сєдов. В останній час з'явилася низка узагальнюючих праць, що враховували новітні досягнення історичної науки щодо трансформаційних процесів Московської держави XVII ст. Можна назвати доробки колективу авторів під назвою «История России: конец или новое начало?» (Ахиезер, 2013), авторський проєкт «Нариси історії Росії» (Нариси історії, 2007), працю А.Г. Данілова «Альтернативы в истории России: миф или реальность (XIV–XIX вв.)», С.А. Нефедова про особливості модернізації Московії середини XVII ст. (Нефедов, 2004) та інші.

Мета статті. Висвітлення особливостей суспільно-політичних трансформацій у Московії в XVII ст., які показують тенденції й можливості альтернативного шляху цивілізаційного розвою країни між станово-представницькою та абсолютистською моделями розвитку.

Виклад основного матеріалу. Назвемо головні риси суспільно-політичних трансформацій у Московській державі в XVII ст., розділивши їх на два періоди – «Смутний час» і сходження на престол Михайла Романова та правління Михайла, Олексія, Федора, Софії Романових, що охоплює першу третину – другу половину XVII ст.

У Московії на початку XVII ст. відбулися такі суспільно-політичні трансформації.

Після смерті Федора Івановича (сина Івана IV Грозного) з 1 вересня 1598 року влада в Московії стає виборною (першим обраним Земським собором царем був Борис Годунов). Юридичним обґрунтуванням законності обрання Б. Годунова на московський престол стали «Соборне визначення» та «Затверджена грамота» (1 серпня 1598 р.), у якій, зокрема, на думку С.М. Соловйова, патріархом Іовом внесене редагування, що начебто Іван Грозний, вмираючи, вручив сина Федора Б. Годунову. Наступні правителі аж до 1682 року обиралися або затверджувалися Земським собором.

Змінювався менталітет московського люду щодо джерела легітимної влади. Поряд з ідеєю «природного» государя, з'являється поняття про царя, обраного боярами, Земським собором, «всією землею». І без залучення представників від станів монарх не може розв'язувати жодного питання. Отже, поряд із государевою волею функціонує воля народу, виражена у вироках Земського собору, рішеннях зборів московського люду, які, наприклад, «обрали» 19 травня 1606 року «боярського царя» Василя Шуйського, формуванні народного ополчення, у з'їздах виборних від міст.

За правління Б. Годунова Московська держава вступила в добу громадянського протистояння, яку називають «Смута» – це вияв гострої суспільно-політичної та соціально-економічної кризи, ускладненої зовнішньополітичним чинником, і Москва на певний час втратила значення політичного центру (з'явилися нові центри регіональної влади – Путивль, Стародуб, Тушино). Московія виявилася в стані розпаду та паралічу управління. Центральну владу намагалися представляти як самозванці (Лжедмитрій I, Лжедмитрій II, ціла когорта місцевих претендентів на царський престол: Іван-Август, Федір, Климентій, Савелій, Сімеон, Єрошка, Гаврилка, Ілейка Горчаков та інші), так і обраний Собором «боярський цар» В. Шуйський, а також колективне боярське правління («Семибоярщина»).

Саме в цей час у Московії з'явилася альтернатива: або як і раніше йти шляхом, яку проводив Іван IV (формування самодержавної, централізованої, мілітаристської держави, подібної до східної деспотії), або обмежити царську владу, посилити представницькі органи влади, стати на шлях парламентаризму, на кшталт сейму Речі Посполитої, надати певну свободу суспільству. У результаті розгорнулася боротьба різних сил (внутрішніх політичних угруповань і зовнішніх політичних проєктів за краще життя, вибір шляху

розвитку). Наприклад, самозванець на московський престол Лжедмитрій I робив спроби європеїзації Московії: ліквідував спадкове холопство, замінив смертну кару висилкою в Сибір, за польським політичним взірцем іменував Боярську думу – сенатом, себе називав – імператором Юрієм, особисто двічі на тиждень (у середу та суботу) розглядав скарги населення, встановив безплатне судочинство для простолюду, запровадив жорсткі покарання для суддів за взяті ними хабарі, удвічі підняв жалування служивим людям, виступав за тісну співпрацю з європейськими країнами, обмірковував проєкти облаштування в Московії академії і шкіл, проповідував свободу совісті.

На різних етапах Смути це протистояння протікало по-різному, але завжди була присутня тенденція переходу до європейського типу. Наприклад, гарантію від свавілля государя бояри та дворяни бачили в обмеженні царської влади та розширенні участі Земського собору та Боярської думи в управлінні країною. Ці ідеї знайшли своє втілення в грамоті В. Шуйського 1606 р., підписаної ним при сходженні на царство, за якою проголошувалося, що новий правитель буде правити разом із Земським собором, обмеживши тим самим вплив на прийняття рішень Боярської думи; у договорах від 4 лютого 1610 року (у цей день під Смоленськом відбулися перемовини делегації «тушенців» під керівництвом патріарха Філарета та боярина М. Салтикова з польським королем Сигізмундом III) й 17 серпня 1610 року (боярський уряд на чолі з князем Федором Мстиславським, так звана «Семибоярщина», після усунення від влади В. Шуйського уклали договір із гетьманом С. Жолкевським), за якими велися перемовини про умови запрошення королевича Владислава на московський престол.

Під час інтервенції Речі Посполитої, Швеції, спричиненої слабкістю московитів, відсутністю дієвої центральної влади, політичною невизначеністю, Московська держава зазнала територіальних втрат на користь цих держав. Майбутню долю Московії взяло на себе народне ополчення, учасниками якого були представники різних верств населення: духовенство, дворяни, посадські люди, козаки, селяни, як слов'яни, так і представники народів Поволжя, інші етнічні групи. Період Смути показав, що джерелом влади виступає не тільки столиця, але і провінція, яка через різні інституції (народне ополчення, діяльність «Ради всієї землі», за рішенням котрої створювався тимчасовий уряд у складі тріумвірату дворянина Прокопія Ляпунова, князя Дмитра Трубецького, козацького ватажка Івана Заруцького, до яких переходила цивільна та військова влада, організовувалися прикази для управління фінансами, земельними справами) могла приймати важливі рішення. Тобто, у такий спосіб юридично було оформлено дворянсько-козацьку республіку і якби це вдалося втілити в життя, то історія Московії могла б піти іншим шляхом.

Державність Московії була відновлена через спонтанну самоорганізацію народу, якій сприяла православна російська ідентичність (особлива роль патріарха Гермогена в духовній консолідації населення), що набула особливого значення в умовах можливого воцаріння на московський трон польського короля-католика Сигізмунда III; історична пам'ять про вічову традицію серед містян. Саме на таких міських сходках ухвалювалися рішення про організацію народного ополчення та його фінансування.

Обрання на престол Земським собором Михайла Романова ознаменувало собою консолідацію московського люду навколо нової династії. Відкрилися можливості для самостійної ініціативи знизу громадян через інституцію Земського собору, як представницького органу всієї землі руської. Він не зменшував владні повноваження государя, не перерозподіляв їх на користь інших інститутів, він не стільки легітимізував владу царя фактом його обрання, скільки від імені «всієї землі» підтверджував його законність (Михайло Романов був племінником Федора Івановича – останнього правителя династії Рюриковичів).

Отже, довгі роки хаосу та безладдя, коли було зруйновано основи державного порядку та виникла ситуація тотальної деморалізації суспільства, зміцнили в народі ідею необхідності сильної державної влади, що багато в чому сприяло становленню російського самодержавства. Боярство після Смути було вже не те, що до неї. Багато знатних родин зійшли з політичної сцени через міжусобицю, війни, зміну династії. Місце колишньої еліти (родовитого боярства, нащадків княжат) займали люди неродовитого походження, що висувалися, насамперед, завдяки особистим заслугам або особливим якостям, які давали змогу їм входити в довіру правителям або їх оточенню (формувався дворянський стан). Зміцнилася національна самосвідомість московського люду, піднісся авторитет православної церкви, головню, зусиллями патріарха Філарета.

Московська держава першої третини – другої половини XVII ст. характеризується такими особливостями.

Відбувається еволюція соціального та політичного ладу Московії, перехід від станово-представницької монархії до абсолютизму, для якого характерні такі риси: централізація управління, яка здійснювалася через розгалужений апарат чиновників, створення загальнодержавної системи оподаткування, реорганізація армії в напрямку найманого війська, зростання ролі каральних органів.

Головною опорою Московії були бюрократія та армія. Формується поліцейна держава: постійна урядова опіка та втручання в усі сфери життя, підпорядкування економіки казні, наявність розгалуженої бюрократії, держава брала на себе турботу про блага підданих (заборонялося палити і нюхати тютюн, визначалися норми пиття горілки, слідкували за порядком ходіння в церкву, дотримання постів та інше). При монарху функціонували приказ Таємних справ (орган особистого контролю правителя за всією системою управління) і Монастирський приказ (орган контролю світської влади над церковною). Таке організаційне посилення влади государя знайшло вияв і в титулатурі. З 1625 року Михайло Романов послуговувався титулом «самодержець», а в 1654 році Олексій Романов прийняв титул «Цар, Государ, Великий князь, усієї Великої й Малої Росії самодержець» і термін «Росія» остаточно затверджується над Московською державою. Вектор розвитку країни був спрямований у сторону посилення військово-бюрократичної централізації.

У Московії XVII ст. була специфічна форма держави. Історики її називають як «абсолютизм», «самодержавство», «станово-представницька

монархія», «становна монархія», «монархія з боярською думою й боярською аристократією», «народна монархія» чи «патріархальна монархія». Остання дефініція свідчить про те, що московська державна влада була обмежена традицією, звичаєм, законом та інститутами. Суб'єктами державного управління були государ, Боярська дума, патріарх зі Священним собором і Земський собор. Народ, який у той час представляли духовенство, служиві й посадські люди, брав участь у державному управлінні через Земський собор, петиції й масові рухи, через присутність на найважливіших державних заходах і схвалення там важливих державних рішень, з ним рахувалися государ та уряд. Публічність, колективність усіх важливих рішень і подій у житті держави були необхідним атрибутом їхньої законності та правильності.

У другій половині XVII ст. активізувалися модернізаційні процеси у сфері економіки, які базувалися на західноєвропейській ідеї меркантилізму (створення позитивного торгового балансу) та політиці протекціонізму (активному втручанні держави в господарське життя й захисту місцевих купців). Уряд царя Олексія Михайловича ліквідував багато дрібних митних зборів, увів єдине мито (5% з покупної ціни товару) та низку заохочувальних премій на вітчизняні товари, що значно зміцнювало позиції московського купецтва на внутрішньому ринку. Ці норми були закріплені в Митному статуті 1653 року та Новоторговому статуті 1667 року. Був створений також приказ купецьких справ, який захищав купців від свавілля воєвод, допомагав їм у конкурентній боротьбі з іноземцями.

Було вжито заходів з економічного розвитку Московії: протягом XVII ст. поступово зростає частка ремесла, яке перетворюється на дрібнотоварне виробництво, відбувається його укрупнення; усе більше у виробництві використовується наймана праця; з'являється ринок робочої сили, що створювало умови для розвитку мануфактурного виробництва; поглиблюється суспільний розподіл праці; зароджується товарна спеціалізація окремих районів, що сприяло збільшенню товарного обігу й формуванню всеросійського ринку. Але створення мануфактурного виробництва прискорилося передусім державними воєнними потребами. У XVII ст. виникло до 60 різних мануфактур; не всі вони виявилися життєздатними – до петровського часу дожили чи не менше половини.

Отже, зрушення в економіці країни базувалися на традиційних засадах, а риси ринкової економіки, які починають проявлятися дедалі виразніше, носили статичний і дещо спотворений, кріпосницький характер. Хоча й використання праці кріпаків для Московської держави також можна розглядати як елемент ринкової економіки й соціально-економічну систему країни можна сформулювати як «ринково-кріпосницьку».

Виборний статус перших Романових (Михайло та Олексій Романови були обрані Земським собором) не був сакральним як раніше за московських Рюриковичів, де право государів на владу вирішувалось апеляцією до традиції чи до Бога. Зараз право на владу визнавалося принципом законності, про що свідчить прийняття законодавчого кодексу 1649 року («Соборне уложення»). Останнє піддало правовій регламентації майже всі сторони і явища суспільного

та державного життя країни, стояло на захисті інтересів самодержавної монархії, землевласників, церкви, узаконило остаточне оформлення кріпацтва й намітило тенденції переходу до абсолютизму.

Основною територіально-адміністративною одиницею Московської держави залишався повіт, який поділявся на стани та волості. Проте система місцевого управління Московії у XVII ст. починає базуватись уже не на основі виборних органів, а на владі воєвод, які призначалися з центру та були підпорядковані цареві. Саме воєводам тепер підпорядковувалися губні та земські старости, у їхніх руках зосереджувалась адміністративна, судова, поліційна та військова влада, здійснював нагляд за збором податків, за виконанням казенних служб та інше. Замість «кормління» й зарплати воєводам були дозволені «добровільні подарунки» від населення, що вело до корупції на місцях і зловживання владою. Воєводи призначалися на строк від одного до трьох років і могли бути відкликані Боярською думою. Поступово під владу одного воєводи стали потрапляти декілька повітів, які об'єднувались у так звані «розряди» – більші територіально-адміністративні одиниці (прообраз петровських губерній).

Потреба посилення центральної влади стала спроба реорганізації армії. Боездатність стрілецького і дворянського війська дедалі падала. Тому влада звертається до нового принципу військової організації за європейським зразком: полки поділялися на драгунські та рейтарські, офіцерами були переважно іноземці, озброєнням ставали піки, пишалі. Для формування війська було розроблено загальнодержавну систему комплектації з даточних людей: одного солдата брали зі ста, а потім – з двадцяти п'яти дворів, що було прообразом рекрутських наборів. 1647 року було перекладено низку статутів, що стосувалися родів військ: інфантерії, артилерії, інженерного забезпечення. Був надрукований статут для навчання московських солдатів іноземному досвіду.

Московська держава XVII ст. не могла за державний кошт утримувати численну бюрократію й регулярну армію. Мобілізаційне управління змушувало уряд використовувати суто середньовічні способи: насилля, державний протекціонізм, обмеження прав спільнот, юридичне закріплення кріпосного права для вирішення завдань Модерного часу.

Церковна реформа патріарха Никона спричинила розкол церкви, що призвело до появи «старообрядництва» та жорстокої церковно-релігійної боротьби. Спроби Никона повернути церковний розвиток у бік Вселенської православної церкви наштотувалися на стіну неприйняття всього західного, посилену в роки Смути. Тому церковний розкол можна розглядати і як протест проти західних впливів, які почали проявлятися не лише в церковній сфері. Впровадження в життя «нової віри» почалося вогнем багать і спалених зрубів та церков, катуванням і тортурами у в'язницях, гоніннями, вбивствами, – міццю й силою державного примусового апарату того часу. Цар і нова церковна влада почали в Московії фактично громадянську війну проти свого ж народу. Водночас, ослаблена розколом церква не могла, як раніше, служити опорою самодержавної влади й забезпечувати її сакралізацію.

На міжнародній арені на західному напрямку відбулося розширення територіальних меж країни. 1654 року під протекторат Московії ввійшла Лівобережна Україна. Це входження було юридично закріплене Андрусівським перемир'ям 1667 року з Польщею. Східний вектор у розвитку Московської держави посилювався активізацією політичних і торгових зв'язків із Сибіром, Північним Кавказом, Середньою Азією, Китаєм.

Татарська й північнокавказька аристократія, вступаючи на московську службу, привносила ісламські обряди, звичаї, поведінкові стереотипи і впливала на смаки та уподобання московитів. Своєрідна мода на товари та звичаї Сходу була характерна для придворного побуту впродовж усього XVII ст. Московія ставала більш світською державою, затверджувався пріоритет світських правових норм над церковними законами.

У внутрішній політиці цар Олексій Михайлович продовжував, з одного боку, традиції попередніх правителів, з іншого – не цурався нововведень, розуміючи, що Московська держава сильно відставала від європейських країн, особливо, в освіті та військовій справі. Звідси – запрошення іноземців на службу, прилучення до європейської культури та проведення реформ з урахуванням європейських тенденцій. Наприклад, з 1672 року при дворі царя з ініціативи А.С. Матвєєва діяв театр під керівництвом І.Г. Грегорі. Він знайомив придворну знать із західноєвропейським мистецтвом. Серед інших вистав у 1673 р. силами власних артистів був поставлений перший російський балет «Орфей». 1652 року була відновлена в Москві Німецька, або Іноземна слобода (виникла ще при Івану Грозному), у якій мешкали майже тисяча спеціалістів та авантюристів із європейських країн: військові, лікарі, техніки, купці, майстри з різних ремісничих справ, живописці та інші й котрі привнесли в повсякденне життя московитів звичаї, культуру, винаходи тодішньої Європи: мапи, годинник, географічні креслення, парфуми, модний одяг та інше. Інновації проникали в повсякденне життя насамперед придворних кіл, тоді як селяни, посадські люди мали жити за традиційними патріархальними нормами моралі, культури, за якими суворо слідкувала церква через настанови, «Домоустрій» (передбачав єдиний для всіх розпорядок сімейного життя) та інше.

Відбулися інфраструктурні зміни в країні. Так, з 1666 року для передачі державної та приватної кореспонденції стали використовувати замість ямської служби пошту, у тому числі й міжнародну. Поштовий зв'язок був встановлений із Вільно, Ригою, Києвом, Смоленськом, Сибіром, деякими європейськими містами. Уряд отримував з-за кордону понад 40 газет іноземними мовами, з яких придворне товариство знайомиться з міжнародними подіями.

У середині та в другій половині XVII ст. серед представників вищих станів Московії в особі Ф.М. Ртищева, А.Л. Ордин-Нащокіна, А.С. Матвєєва, В.В. Голіцина та інших була усвідомлена необхідність модернізації всіх сфер життя суспільства. За правління Федора Олексійовича (1676–1682) була проведена низка реформ, які були покликані зміцнити авторитет центральної влади й об'єктивно призвести до закріплення абсолютистських тенденцій у країні. Назвемо деякі з них.

У 1678 році в Московській державі було проведено перший загальний

перепис земель, дворів, населення, щоби визначити податкову базу країни. У 1679–1681 роках було проведено податкову реформу, за якою замість багатьох різних податків був введений єдиний – стрілецькі гроші, – який збирався не з ділянки землі (сохи), а з двору. У результаті податкові збори були зменшені (думка А.П. Богданова), є точка зору, що збільшені (позиція П.В. Седова). Робилися кроки щодо впровадження податку з особи.

За проектом Василя Голіцина 12 січня 1682 року було скасоване місництво, як «богопротивне зло», у зв'язку з чим було привселюдно спалено розрядні книги. Цим самим було покладено кінець згубному для держави звичаю при обійманні посад керуватися генеалогіями бояр та дворян. Водночас скасування місництва означало не кончину московської знаті, а її переродження в придворну аристократію. Крім того, підвищувалась увага влади до походження служивої людини.

У 1679 році скасовувалися посади губних старост, козацьких, стрілецьких, пушкарських голів, за винятком воєвод, а також суміжні прикази об'єднувалися під керівництвом однієї особи. Така централізація управління та обмеження інститутів місцевого самоврядування мало на меті запровадити ефективне управління для вирішення місцевих проблем.

У 1681 році проведена військово-окружна реформа, за якою не тільки прикордонні, але і внутрішні повіти були об'єднані у військові округи (їх стало 9) на чолі з головними окружними воєводами, котрі поєднували військову та цивільну владу. Ці округи стали підґрунтям за часів Петра I для поділу території країни на губернії на чолі з губернаторами. Зосередження влади в руках воєвод часто призводило до зловживань, хабарництва, кумівства та не покращило систему управління.

Подальшого розвитку набули полки «іноземного порядку». Був задум перевести все військо, а не окремі полки, на німецький лад та ввести рекрутський набір. 1681 року за польським зразком в армії ввели ротну систему. У кожній роті призначалися поручики, прапорщики й хорунжі.

У 1681 році почалася робота з розроблення нового Уложення, тобто йшов процес систематизації законодавства. Всупереч усталеній думці, європеїзація побуту московитів також була започаткована до Петра I: за правління царя Федора при царському дворі стали голити бороди та носити європейський («німецький») одяг. Голіцин запрошує до Московської держави сотні фахівців з-за кордону, і вони згодом беруть участь у проведенні петровських перетворень. При Заїконоспаському монастирі було засновано Типографську школу – предтечу Слов'яно-греко-латинській академії (1687 р.), у якій навчалося за кошт держави 76 учнів від різних станів. Учні вчили російську граматику, грецьку та латинську мови, риторику, логіку, фізику, поетику. Активно друкувалися книги церковного та світського змісту, складаються географічні мапи. 1672 року в Москві відкрилася перша книжкова крамниця, в 1680-х рр. з'явився книжковий ряд, де продавалася різноманітна література.

Спостерігаються певні послаблення опіки та впливу держави на повсякденне життя населення. Наприклад, було заборонено вимагати від священників видавати таємницю сповіді, обмежені членушкодження при

тортурах, скасоване закопування жінок, які вбили своїх чоловіків, і смертна кара за обурливі слова, більш ліберально ставилися до солдатів, які тікали з поля бою, пом'якшені були умови холопства за борги.

Загалом реформи царя Федора не вийшли за межі традиційного суспільства й держави, вони зачіпали переважно вищі стани, орієнтувалися здебільшого на польську культуру, дали потужний реформаторський імпульс, який реалізувався повною мірою в наступному столітті. Московська еліта того часу усвідомлювала технологічну та культурну відсталість власної країни, намагалася придивлятися до європейських цінностей раннього Нового часу й почасті їх впроваджувати.

За регентства царівни Софії (1682–1689) відбулося істотне зрушення в цивільній сфері. Слова «закон» і «порядок» стали головним гаслом її правління. Так, були зроблені спроби поліпшити процес судочинства, прискорити процедуру розгляду справ, скасована смертна кара за деякі злочини. Почалася боротьба з корупцією. 1685 року вийшов указ про захист селян, які пішли в міста, від переслідування й повернення на старі місця в кріпосну неволю. Серйозні прориви сталися у сфері міжнародних відносин, де Московія заявила себе в європейській політиці. Так, 1686 року був укладений «вічний мир» із Польщею, який остаточно закріпив за Московією Лівобережну Україну та Київ; організовані два походи на Крим (1687 р., та 1689 р.), але вони були невдалими; були здійснені переговори з Китаєм щодо спірних територій у Приамур'ї, які завершилися укладенням Нерчинського договору (1689 р.).

В історіографії стан Московії у XVII ст. оцінюється по-різному:

- Християнські історики називають цей період як «найвищий злет російського духу, розквіт російської святості».

- У XVIII ст. під впливом ідеалізації Петра I епоху XVII ст. вважали кризою Росії, тупиковим розвитком, приреченим на загибель, яку вдалося уникнути тільки завдяки «генію Петра». Такий погляд був притаманний історикам-іноземцям: Г.Ф. Міллеру, А.Л. Шльоцеру, Г.З. Байєру. Серед російських істориків: М.В. Ломоносов, М.М. Щербатов, І.Н. Болтін та інші.

- На початку XIX ст. вивчення XVII ст. проходило через призму кризи Московії. Після війни 1812 року зростає інтерес до російського народу та його історії, актуальності набуває суперечка слов'янофілів (ідеалізували допетровську Русь) і західників (вважали XVII ст. часом руху до Петра і його реформ, що врятували Русь від перетворення на колонію). До слов'янофілів належали: І. Аксаков, І. Беляєв, О. Хом'яков та інші. Західники: Т.М. Грановський, Б.М. Чичерін, М.П. Погодін та інші.

- Соловйов С.М., В.О. Ключевський звертали увагу на те, що монархія у XVII ст. була відтворена після Смути завдяки ініціативі найширших народних мас, що продемонстрували тим самим, що держава – не «царська вотчина», а предмет загальної турботи всього народу.

- Процеси в Московському царстві XVII ст. радянські історики (Б.О. Рибаків, М.І. Павленко, Л.В. Черепнін, О.А. Новосельський, А.Г. Маньков, В.І. Корецький, І.І. Смирнов, О.Л. Станіславський, Н.Ф. Демидова та інші) трактували як «подальший розвиток феодално-

кріпосницької системи», було висунуто тезу про розвиток капіталізму в Росії (так називали Московію представники радянської історіографії) XVII ст., посиленні в цьому зв'язку класовою боротьбою. Державно-політичний устрій Московії у XVII ст. визначали як «станово-представницьку монархію» (термін був введений у науковий обіг С.В. Юшковим). Політика приєднання територій до Московської держави розглядається в річищі матеріалістичної концепції «розвитку феодалізму вшир», що збігалось із загальнонаціональними інтересами держави. Ідеологізація історії призвела до «перекосу» в бік вивчення джерел, у цьому були досягнуті значні успіхи.

• Ліберальний історик Р.Е. Пайпс зазначає посилення деспотичної влади у XVII ст. і вважає, що Московська держава остаточно перетворилася на вотчину своїх правителів. Створену у XVII ст. державну систему він вважає позбавленою відповідальності перед своїм народом і яка не виражає його інтереси. Зовнішня політика Московії оцінюється як загарбницька, як частина реалізації агресивної політичної доктрини «Москва – третій Рим». Усі дії московського уряду розглядає як ланцюг зусиль для «загнуздання» населення, постійний процес закріпачення й закабалення народу з боку державної влади. Особливістю соціального розвитку Росії є державний патерналізм. В умовах, коли держава була власником землі та всіх ресурсів, а всі стани так чи інакше перебували на державній службі, природно, що держава поклала на себе турботу про добробут підданих; зі свого боку, населення звикло чекати милості від державної влади, покладаючи лише на неї надії на поліпшення свого становища (Пайпс, 2012: 230–235).

• Євразійці – Г.В. Вернадський, Л.М. Гумільов у відтворенні держави бачили здатність російського народу на чолі з монархами «проявити єдність національного духу» й цим протистояти зовнішній агресії з усіх напрямків. Зовнішня політика розглядається, з одного боку, як продовження боротьби з агресією католицького і протестантського Заходу, а з іншого – як завершення багатовікового спору із Золотою Ордою за панування в Євразії.

• Сьогодні іноземні історики оцінюють Московію XVII ст. як державу з оригінальною формою правління, що ґрунтується на традиції, релігії та ін. (Г. Вейкхард, М.Т. По, Н.Ш. Колманн, Хеншелл, Ч. Даннінг та ін.).

• Історики по-різному трактують термін «самодержавство» щодо Московії XVII ст. Одні вважають його близьким до європейських абсолютистських держав, інші трактують його як форму східної деспотії, треті визнають унікальність самодержавства як форми монархії, що була притаманна лише Московії.

Висновки. У сучасній історіографії щодо модернізації Московської держави склалися діаметрально протилежні точки зору. Адепти традиційного («петровського») напрямку малюють Петра I першим російським реформатором, зводячи стіну між XVII та XVIII століттями. Останнім часом помітною стала інша крайність: здобутки петровського часу всіляко применшують, підносячи на противагу йому реформаторський геній Федора Олексійовича. Мовляв, Петро I не започаткував нічого нового, а лише розвинув успіхи попередників. А продовжувати, як відомо, куди легше, ніж започатковувати. Цю точку зору обстоює російський історик А.П. Богданов.

Обидва підходи видаються нам однобокими. У них проявляється обмеженість суб'єктивного підходу до написання історії монархічних держав. Адже, яким би геніальним чи бездарним не був той чи інший правитель, роль його оточення в здійсненні державної політики важко переоцінити. І реформи кінця XVII ст. і реформи Петра I були результатом реформаторського імпульсу, заданого правлінням Олексія Михайловича. Потреба в перетвореннях за західними цивілізаційними стандартами усвідомлювалася вдумливою частиною Московії як необхідна та безальтернативна. Перші кроки на цьому шляху були зроблені в роки правління царя Федора та царівни Софії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Андреев, 2003 – Андреев И.Л. Алексей Михайлович. Москва: Молодая гвардия, 2003. 638 с.
- Ахиезер, 2013 – Ахиезер А., Клямкин И., Яковенко И. История России: конец или новое начало? / 3-е изд., испр. и доп. Москва: Новое издательство, 2013. 496 с.
- Богданов, 2009 – Богданов А.П. Несостоявшийся император Федор Алексеевич. Москва: Вече, 2009. 320 с.
- Володихин, 2013 – Володихин Д.М. Царь Федор Алексеевич, или Бедный отрок. Москва: Молодая гвардия, 2013. 267 с.
- Данилов, 2007 – Данилов А.Г. Альтернативы в истории России: миф или реальность (XIV–XIX вв.). Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. 303 с.
- Зарезин, 2018 – Зарезин М.И. В пучине Русской Смуты. Невыученный уроки истории. Москва: Вече, 2018. 400 с.
- Історія Росії, 2013 – Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): навч. посіб. / автор-уклад. В.М. Мордвінцев. Київ: Знання, 2013. 346 с.
- Козляков, 2004 – Козляков В.Н. Михаил Федорович. Москва: Молодая гвардия, 2004. 352 с.
- Козляков, 2017 – Козляков В.Н. Борис Годунов. Трагедия о добром царе. Москва: Молодая гвардия, 2017. 330 с.
- Лобачев, 2003 – Лобачев С.В. Патриарх Никон. Санкт-Петербург: Искусство-СПб, 2003. 416 с.
- Лукин, 2000 – Лукин П.В. Народные представления о государственной власти в России XVII в. Москва: Наука, 2000. 296 с.
- Марченко, 2015 – Марченко О.М. Історія слов'янських народів. Частина перша. Історія Русі, Московської держави, Російської імперії до кінця XVIII ст. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. Друге видання, перероблене й доповнене. Кіровоград, ПОЛІМЕД-Сервіс, 2015. 385 с.
- Нариси історії, 2007 – Нариси історії Росії: пер. з рос. / Б.В. Ананьич, І.Л. Андреев, Є.В. Анісімов та ін.; За заг. ред. О.О. Чубар'яна. Київ: Ніка-Центр, 2007. 800 с.
- Нефедов, 2004 – Нефедов С.А. Первые шаги по пути модернизации России: реформы середины XVII в. // *Вопросы истории*. 2004. № 4. – С. 33–52.
- Пайпс, 2012 – Пайпс Р.Е. Россия при старом режиме. М.: Захаров, 2012. 480 с.
- Писарькова, 2007 – Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы. Москва: РОССПЭН, 2007. 743 с.
- Светова, 2013 – Светова Е.А. Двор Алексея Михайловича в контексте абсолютизации царской власти. Москва: МГУ, 2013. 212 с.
- Седов, 2006 – Седов П.В. Закат Московского царства: Царский двор конца XVII века. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006. 604 с.
- Скрынников, 1988 – Скрынников Р.Г. Россия в начале XVII в. Смута. Москва: Мысль, 1988. 283 с.
- Станиславский, 1990 – Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Москва: Мысль, 1990. 270 с.
- Талина, 1996 – Талина Г.В. Царь Алексей Михайлович: личность, мыслитель, государственный деятель. Москва: Магистр, 1996. 144 с.
- Ульяновский, 2006 – Ульяновский В.И. Смутное время. Москва: Европа, 2006. 448 с.
- Черепнин, 1978 – Черепнин Л.В. Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. Москва: Наука, 1978. 420 с.
- Шокарев, 2013 – Шокарев С.Ю. Смутное время в Москве. Москва: Вече, 2013. 320 с.

REFERENCES

- Andreev, 2003 – Andreev I.L. Aleksey Mihaylovich [Alexey Mikhailovich]. Moskva: Molodaya gvardiya, 2003. 638 s. [in Russian]
- Ahiezer, 2013 – Ahiezer A., Klyamkin I., Yakovenko I. Istoriya Rossii: konets ili novoe nachalo? [History of Russia: end or new beginning?] / 3-e izd., ispr. i dop. Moskva: Novoe izdatelstvo, 2013. 496 s. [in Russian]
- Bogdanov, 2009 – Bogdanov A.P. Nesostoyavshiysya imperator Fedor Alekseevich [Failed Emperor Fyodor Alekseevich]. Moskva: Veche, 2009. 320 s. [in Russian]

- Volodihin, 2013 – Volodihin D.M. Tsar Fedor Alekseevich, ili Bednyi otrok [Tsar Fyodor Alekseevich, or Poor youth]. Moskva: Molodaya gvardiya, 2013. 267 s. [in Russian]
- Danilov, 2007 – Danilov A.G. Alternativy v istorii Rossii: mif ili realnost (XIV–XIX vv.) [Alternatives in the history of Russia: myth or reality (XIV – XIX centuries)]. Rostov-na-Donu: Feniks, 2007. 303 s. [in Russian]
- Zarezin, 2018 – Zarezin M.I. V puchine Russkoy Smutyi. Nevyuchennyi uroki istorii [In the abyss of the Russian Troubles. Unlearned history lessons]. Moskva: Veche, 2018. 400 s. [in Russian]
- Istoriia Rosii, 2013 – Istoriia Rosii (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.) [History of Russia (from ancient times to the end of the XVIII century)]: navch. posib. /avtor-uklad. V.M. Mordvintsev. Kyiv: Znannia, 2013. 346 s. [in Ukrainian]
- Kozlyakov, 2004 – Kozlyakov V.N. Mihail Fedorovich [Mikhail Fedorovich]. Moskva: Molodaya gvardiya, 2004. 352 s. [in Russian]
- Kozlyakov, 2017 – Kozlyakov V.N. Boris Godunov. Tragediya o dobrom tsare [Boris Godunov. The tragedy of the good king]. Moskva: Molodaya gvardiya, 2017. 330 s. [in Russian]
- Lobachev, 2003 – Lobachev S.V. Patriarh Nikon [Patriarch Nikon]. Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPb, 2003. 416 s. [in Russian]
- Lukin, 2000 – Lukin P.V. Narodnye predstavleniya o gosudarstvennoy vlasti v Rossii XVII v. [Popular ideas about state power in Russia in the XVII century]. Moskva: Nauka, 2000. 296 s. [in Russian]
- Marchenko, 2015 – Marchenko O.M. Istoriia slovianskykh narodiv. Chastyna persha. Istoriia Rusi, Moskovskoi derzhavy, Rosiiskoi imperii do kintsia XVIII st. Kurs leksii dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv: Navchalnyi posibnyk [History of Slavic peoples. Part one. History of Russia, the Moscow State, the Russian Empire until the end of the XVIII century. Course of lectures for students of higher educational institutions: Textbook]. Druhe vydannia, pereroblene y dopovnene. Kirovohrad, POLIMED-Servis, 2015. 385 s. [in Ukrainian]
- Narysy istorii, 2007 – Narysy istorii Rosii [Essays on the history of Russia]: per. z ros. /B.V. Ananich, I.L. Andreiev, Ye.V. Anisimov ta in.; Za zah. red. O.O. Chubariana. Kyiv: Nika-Tsentr, 2007. 800 s. [in Ukrainian]
- Nefedov, 2004 – Nefedov S.A. Pervyye shagi po puti modernizatsii Rossii: reformy serediny XVII v. [First steps towards modernization of Russia: reforms of the middle of the XVII century] // Voprosy istorii. 2004. №4. – S. 33–52. [in Russian]
- Payps, 2012 – Payps R.E. Rossiya pri starom rezhime [Russia under the old regime]. M.: Zakharov. 2012. 480 s. [in Russian]
- Pisarkova, 2007 – Pisarkova L.F. Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy [Russian government from the end of the XVII to the end of the XVIII century: the evolution of the bureaucratic system]. Moskva: ROSSPEN, 2007. 743 s. [in Russian]
- Svetova, 2013 – Svetova E.A. Dvor Alekseya Mihaylovicha v kontekste absolyutizatsii tsarskoy vlasti [The courtyard of Alexei Mikhailovich in the context of the absolutization of the tsarist power]. Moskva: MGU, 2013. 212 s. [in Russian]
- Sedov, 2006 – Sedov P.V. Zakat Moskovskogo tsarstva: Tsarskiy dvor kontsa XVII veka [The decline of the Moscow kingdom: the royal court at the end of the XVII century]. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 2006. 604 s. [in Russian]
- Skryinnikov, 1988 – Skryinnikov R.G. Rossiya v nachale XVII v. Smuta [Russia at the beginning of the XVII century. Troubles]. Moskva: Myisl, 1988. 283 s. [in Russian]
- Stanislavskiy, 1990 – Stanislavskiy A.L. Grazhdanskaya voyna v Rossii XVII v. [The Civil War in Russia in the XVII century]. Moskva: Myisl, 1990. 270 s. [in Russian]
- Talina, 1996 – Talina G.V. Tsar Aleksey Mihaylovich: lichnost, myislitel, gosudarstvennyi deyatel [Tsar Alexei Mikhailovich: personality, thinker, statesman]. Moskva: Magistr, 1996. 144 s. [in Russian]
- Ulyanovskiy, 2006 – Ulyanovskiy V.I. Smutnoe vremya [Time of Troubles]. Moskva: Evropa, 2006. 448 s. [in Russian]
- Cherepnin, 1978 – Cherepnin L.V. Zemskie soboryi Russkogo gosudarstva v XVI – XVII vv. [Zemsky Cathedrals of the Russian State in the XVI – XVII centuries]. / Moskva: Nauka, 1978. 420 s. [in Russian]
- Shokarev, 2013 – Shokarev S.Yu. Smutnoe vremya v Moskve [Time of Troubles in Moscow]. Moskva: Veche, 2013. 320 s. [in Russian]